

Received: 2024/7/21

Accepted: 2025/1/5

from 231 to 249

Somayeh Papi

PhD in Philosophy of Education,
Assistant Professor Department
of Educational Sciences

teaching, Farhangian University,
Tehran, Iran.

(Corresponding Author)

Spapi67@cfu.ac.ir

Ebtesam Kooti

PhD in Philosophy of Education,
Department of Educational
Sciences, Faculty of Education

and Psychology, Shahid Chamran
University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

e-kooti@stu.scu.ac.ir

Explaining the Process of Repentance Based on Quranic Verses: A Study Using Textual Grounded Theory

Abstract

This research aims to explain the process of repentance (tawbah) based on the verses of the Holy Quran, utilizing a textual grounded theory methodology. Through an inductive analysis of Quranic verses, the researchers engaged in open, axial, and selective coding to conceptualize and develop a comprehensive model of repentance. The core category that emerged is “human agency in the initiation of repentance.” This process is influenced by several causal conditions: the divine attribute of being ever-relentless (al-Tawwab), faith and righteous deeds, hope (raja), and the individual’s own volition. The model identifies that repentance occurs under specific contextual conditions, such as being in a constructive environment, possessing assertiveness and courage, having reverential fear of God (khashyah), and seeking divine assistance (isti’anah). The process is further shaped by intervening conditions that can either moderate or intensify the path to repentance. These include: ignorance of God, stubborn persistence in sin, unawareness of one’s own capabilities, being under the influence of Satan, ignorance of the sin itself, procrastination (taswif), and residing in an inhibitory or unhealthy environment. To enact repentance, an individual adopts specific strategies, including: strengthening their relationship with God, accepting personal moral responsibility, performing corrective and compensatory actions, and cultivating moral self-awareness. The successful navigation of this process leads to significant outcomes (consequences), such as receiving worldly and otherworldly blessings, purification from sins, attaining spiritual success (falah), and becoming beloved by God.

Keywords:

Repentance (Tawbah), Quranic Verses, Grounded Theory, Quranic Model, Human Agency, Moral Self-Awareness.

تبیین فرایند توبه بر اساس آیات قرآن: پژوهشی به شیوه‌ی تحلیل داده‌بنیاد متنی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۳۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶
از صفحه ۲۳۱ تا صفحه ۲۴۹

سمیه پاپی

دکتری فلسفه تعلیم و تربیت،
استادیار گروه آموزش علوم تربیتی،
دانشگاه فرهنگیان تهران، ایران
(نویسنده مسئول).

Spapi67@cfu.ac.ir

ابتهام کوتی

دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه
علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی
و روانشناسی، دانشگاه شهید چمران
اهواز، اهواز، ایران.

e-kooti@stu.scu.ac.ir

چکیده

این پژوهش در راستای تبیین فرآیند توبه بر اساس آیات قرآن با استفاده از روش داده بنیاد و با استقرای آیات قرآن کریم انجام گرفته است. پژوهشگران پس از واکاوی داده‌ها و کدگذاری باز، محوری و انتخابی اقدام به مفهوم‌پردازی و ارائه الگوی توبه نموده‌اند. الگوی توبه مشتمل بر مقوله محوری عاملیت انسان در ایجاد توبه در خود با عوامل علی از قبیل: توابیت خداوند، ایمان و عمل صالح، رجا و امیدواری، عاملیت انسان. توبه در شرایط خاصی همچون: محیط سازنده، قاطعیت و جرأت‌ورزی، خشیت، استعانت رخ می‌دهد. شرایط تعدیل‌کننده و تشدیدکننده توبه شامل: جهل و ناآگاهی به خداوند، سرسختی و پافشاری برگناه، ناآگاهی به حدود توانمندی‌ها و ظرفیت خود، تحت ولایت شیطان بودن، جهل به گناه، تسویف، محیط بازدارنده و ناسالم. انسان برای ایجاد توبه راهبردهایی از قبیل ارتباط با خدا، پاسخگویی اخلاقی فرد، انجام اعمال اصلاحی و جبرانی، خودآگاهی اخلاقی را اتخاذ می‌کند که پیامدهایی همچون برخورداری از برکت‌های دنیوی و اخروی، تطهیر از گناهان، فلاح و رستگاری و محبوب خدا شدن را برای فرد به دنبال دارند.

واژگان کلیدی:

فرآیند، توبه، آیات قرآن، داده بنیاد، الگوی قرآنی.

«توبه و استغفار» یکی از نعمت‌ها و موهبت‌های عظیم خداوند متعال است که به چشمه‌های عمیق و جوشان فیض و رحمت خاص او متصل است و همواره جاری در نهرهای زندگی انسان و برطرف‌کننده همه‌ی آلودگی‌ها و منزه‌کننده‌ی لحظات زندگی او است. توبه در لغت به معنای بازگشت از گناه و ترک آن (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۹۱؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۳۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۶۹)، بازگشت به سوی خدا (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۲۳۶) و بازگشتن (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۳۵۷) است. در اصطلاح، توبه عبارت است از ترک گناه به علت زشتی آن و پشیمانی بر انجام دادن آن و تصمیم بر ترک آن در آینده و جبران اعمالی که مقدور است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۱۶۹). این حالت وقتی رخ می‌دهد که انسان از گناه پشیمان شود و قصد انجام آن را نداشته باشد و به او فرصت داده می‌شود که تغییر مسیر دهد و به راه صحیح بازگردد.

امیرالمؤمنین^(ع) در حدیثی می‌فرماید: «التَّوْبَةُ نَدَمٌ بِالْقَلْبِ وَ اسْتِغْفَارٌ بِاللِّسَانِ وَ تَرْكٌ بِالْأَعْرَاجِ وَ إِضْمَارٌ أَنْ لَا يَعُودَ»؛ بنابراین، ایشان توبه را پشیمانی قلبی و استغفار با زبان و پرهیز و ترک گناه و تصمیم به انجام ندادن آن می‌داند (قیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۰۹۴/۱۱۶)؛ و در دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی، توبه به معنای بازگشت از معصیت است (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۲۵).

وقتی روح و دل انسان بر اثر گناه و نافرمانی از دستورهای الهی تیره‌وتار شد، توبه و بازگشت به معنویت و اطاعت پروردگار باعث بازگشت روشنایی دل و صفای درونی می‌شود. امام صادق^(ع) در این باره می‌فرماید: «إِذَا أَذْنَبَ الرَّجُلُ حَرَجَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةٌ سَوْدَاءٌ، فَإِنْ تَابَ ائْتَمَحَتْ؛ هنگامی که شخصی مرتکب گناه و نافرمانی می‌شود، در قلب او نقطه‌ی سیاهی به وجود می‌آید؛ پس اگر توبه کند، آن سیاهی زایل می‌گردد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۳/۲۷۱).

خداوند توبه را قرار داد تا انسان با قدرت عاملیت و اراده‌ی خویش، هر زمانی که به اشتباه خویش پی برد، بتواند از همان‌جا برگردد و به مسیر خود برای رسیدن به کمال و سلامت جسمی، روحی و فکری برسد (رفیعی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵). توبه را می‌توان از الطاف و محبت‌های الهی دانست؛ زیرا پس از گناه، جاده و راهی برای بازگشت ایجاد می‌شود تا بنده‌ی خطاکار به محض آگاهی از بدی گناه، از آن راه بازگردد. توبه نعمت بزرگی است که بر بشر ارزانی شده است. توبه در قرآن به‌عنوان راهی برای بازگشت به سوی خداوند و جبران گذشته معرفی شده است. این عمل نه تنها باعث آمرزش گناهان می‌گردد، بلکه آرامش روحی و تقویت رابطه با خدا را نیز به همراه دارد. توبه باید خالصانه و پیش از مرگ انجام شود تا مورد پذیرش خداوند قرار گیرد. در دیدگاه اسلامی، توبه فرایندی معنوی و عملی است که شامل بازگشت از گناه، پشیمانی از اعمال ناشایست و بازگشت به سوی خداوند می‌گردد. توبه نه تنها عملی فردی، بلکه یک فراخوان عمومی برای همه‌ی مؤمنان است تا از گناهان خود دست بردارند و به سوی خدا بازگردند. در این پژوهش، منظور از توبه در انسان رجعت از گناه است. به‌منظور آگاهی از فرایند و چگونگی ایجاد توبه در انسان و مداخله در این فرایند، مطالعه‌ی حاضر با به‌کارگیری روش پژوهش داده‌بنیاد متنی تلاش می‌کند الگوی توبه در انسان را با کاوش در آیات کشف و ارائه کند. بر اساس این، در این پژوهش

به منظور ارائه‌ی الگوی یادشده، پرسش‌های متعددی طرح و بررسی می‌شوند که عبارت‌اند از: مطابق آیات، فرایند توبه چگونه است؟ عوامل علی اثرگذار بر توبه کدام‌اند؟ به عبارتی، چه چیزی باعث توبه در انسان می‌شود و بر آن اثر می‌گذارد. شرایط خاصی که بر راهبردهای توبه در انسان تأثیر می‌گذارند، کدام‌اند؟ اقدامات و کنش و واکنش‌هایی (راهبردها) که طی فرایند توبه در انسان توسط خود او به کار گرفته می‌شوند، کدام‌اند؟ چه نتایج و آثاری به واسطه‌ی انجام این اقدامات و کنش و واکنش‌ها (راهبردها) حاصل می‌شود؟

۲- پیشینه‌ی پژوهش

اسلامپور (۱۳۸۳) در پژوهش خود با عنوان «جایگاه توبه و نقش آن در امور کیفری اسلام» نتیجه گرفت که توبه مجازات اخروی را ساقط می‌کند؛ اما باید دانست که وضع مجازات دنیویتابع مجازات اخروی نیست و اگر بزهکار پس از اقرار توبه کند، قاضی می‌تواند (مخیر است) که از ولی امر برای او تقاضای عفو نماید یا مجازات را در حق وی اعمال کند.

مصباح یزدی (۱۳۸۸) در پژوهش خود با عنوان «توبه، جایگاه و فرایند تحقق آن» دریافت که توبه واکنشی از سوی انسان به رفتار ناشایست خویش در صرف عمر خود در معصیت خدا است. بهترین زمان توبه پس از ارتکاب عمل نادرست و به‌ویژه در زمان جوانی است. انسانی که در جوانی نتواند به‌سوی خدا بازگردد، در دوران پیری امکان توبه برای او به مراتب سخت‌تر و مشکل‌تر خواهد بود.

ویسی و امینی (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان «توبه از دیدگاه قرآن و سنت» نتیجه گرفتند که توبه عبارت است از بازگشت همراه با پشیمانی به‌سوی خدا و دوری از گناه و عزم بر بازنگشتن به آن و نیز طلب مغفرت از خداوند و سعی و تلاش بر جبران گذشته. از مشتقات و الفاظ مرتبط و هم‌خانواده با آن، ۲۸ کلمه در قرآن آمده است و احادیث فراوانی نیز در همین رابطه روایت شده که جدا از اهمیت ویژه‌ی آن، فرصتی اعطاشده به مجرم است تا از رفتار خود پشیمان شود و راه اصلاح در پیش گیرد. توبه آثار اخروی از جمله محبوب شدن نزد خدا، بخشش گناهان، تبدیل سیئات به حسنات و رستگاری ابدی را شامل می‌گردد و آثار دنیوی از جمله طول عمر، بازیابی شخصیت، نهان‌سازی و اخفای جرائم و سقوط مجازات و غیره را دارد. از مصادیق توبه در قرآن می‌توان به ذکر، اقرار و اعتراف به گناه و اشتباه اشاره کرد.

علائی رحمانی و غلامی‌نژاد (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «جایگاه‌شناسی توبه و استغفار بر اساس آموزه‌های اخلاقی نهج‌البلاغه» به این نتیجه رسیدند که توبه و استغفار در نهج‌البلاغه نقش تربیتی دارد. در کلام امام علی^(ع)، توجه به توبه و استغفار از چنان اهمیتی برخوردار است که آن حضرت توبه را سببی برای قرار گرفتن انسان در جاده‌ی حق و راه راست دانسته‌اند. امام علی^(ع) همواره مردم را به توبه و استغفار تشویق می‌کند و راه و روش صحیح استغفار را به آنان می‌آموزد، به‌گونه‌ای که می‌توان روش صحیح استغفار و آداب آن را از کلام این امام همام فرا گرفت. امام علی^(ع) در کلام خود، انجام توبه و استغفار را به متقین و حزب‌الله نسبت داده‌اند؛ بنابراین، متصف

شدن متقین به این صفت می‌تواند الگویی برای سایر انسان‌ها باشد.

آقارپور و پورجمال (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «جایگاه نهاد توبه در سقوط مجازات حد از منظر فقه و قانون» به این نتیجه رسیدند که توبه بازگشت انسان به سوی خداست و واکنشی است از سوی انسان به رفتار ناشایست خویش که عمر خود را در معصیت الهی صرف نموده است. انجام این عمل، اختیاری و ارادی است و از نظر شرع و عقل واجب و ضروری است و تأخیرش جایز نیست و در حقوق کیفری ایران نیز به تأسی از منابع فقهی، نهاد توبه برای جلوگیری از تکرار جرم و اصلاح مجرمان قانون‌گذاری شده و در فصل یازدهم بخش دوم قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به آن پرداخته شده است.

حیدرزاد و فروتنی (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «توبه در حقوق کیفری ایران، فقه امامیه و عامه» دریافته‌اند که مذاهب اسلامی به سقوط مجازات اخروی در صورت تحقق توبه اجماع دارند؛ اما در اسقاط مجازات دنیوی اختلاف نظرهایی هست. هرچند فقهای عامه به نسبت فقهای شیعه، به موضوع توبه در کیفیت و شرایط آن توجهی نکرده‌اند؛ اما اختلافاتی در برخی متون فقهی میان فرق اربعه مشهود است. فقهای اهل سنت توبه‌ی محارب پیش از دستگیری را موجب سقوط مجازات می‌دانند؛ اما در سایر جرائم حدی اختلاف نظرهایی وجود دارد؛ زیرا گروهی با استناد به آیات و روایات و قیاس اولویت، توبه را موجب سقوط سایر مجازات‌ها به غیر از محاربه آورده‌اند؛ همچنین از منظر قانون مجازات اسلامی، توبه صرفاً سبب سقوط مجازات‌هایی می‌شود که جنبه‌ی حق الهی محض دارند و در حق الناس بدون اثر است.

مطالعه‌ی پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که در برخی پژوهش‌ها به جایگاه توبه در حقوق کیفری و مجازات پرداخته شده است و پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که توبه به اسقاط مجازات اخروی منجر می‌شود و در دیگر پژوهش‌ها به توبه از دیدگاه اسلام و قرآن پرداخته شده است و نتیجه گرفته شده که توبه عملی اختیاری است و به معنای بازگشت به سوی خدا و دوری از گناهان است؛ اما علت انجام این پژوهش وجود خلأهای پژوهشی در این زمینه است؛ زیرا بررسی پژوهش‌های انجام‌شده نشان‌دهنده‌ی آن است که تاکنون پژوهشی به شیوه‌ی داده‌بنیاد متنی برای تبیین فرایند توبه بر پایه‌ی قرآن انجام نشده است و پژوهش حاضر در نوع خود نوآورانه و جدید به‌شمار می‌رود.

۳- روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش از روش پژوهش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد یا نظریه‌ی زمینه‌ای استفاده شده است. روش داده‌بنیاد روشی نظام‌مند و کیفی است که به‌جای اتکا به نظریه‌های موجود (و فرضیه‌سازی در پرتو آرای موجود و سپس آزمون آن‌ها)، خود به تدوین نظریه از طریق تجزیه و تحلیل مقایسه‌ای داده‌ها اقدام می‌کند (استراوس و گربین، ۲۰۱۴). این روش به توضیح یک تعامل یا یک اقدام حول موضوع اصلی می‌پردازد و بر عناصر سه‌گانه‌ی مفاهیم، مقوله‌ها (طبقه‌ها) و قضیه‌ها یا آنچه در ابتدا فرضیه نام‌گذاری می‌شود، استوار است. سه فرایند روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد عبارت‌اند از:

۱. کدگذاری باز که شامل تشکیل مفاهیم و کشف مقوله‌هاست؛ ۲. کدگذاری محوری با هدف ایجاد و تبیین پیوند میان مفاهیم، مقوله‌ها و ارائه‌ی الگوی مفهومی؛ ۳. کدگذاری انتخابی که با هدف ارائه‌ی نظریه از طریق کدگذاری انتخابی به تجزیه و تحلیل و یکپارچه کردن مفاهیم و مقوله‌ها می‌پردازد (دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶، ص ۸۷-۸۰).

مطابق این روش‌شناسی، در پژوهش حاضر در گام نخست و در بررسی آیات دال بر توبه در قرآن کریم، دو پرسش کلی کانونی و فرایندی در میان گذاشته می‌شود و کار اکتشافی (کشف الگو یا نظریه) آغاز می‌گردد. پرسش نخست عبارت از این است که مطابق آیات قرآن کریم توبه چیست و چگونه مطرح و آشکار شده است و پرسش فرایندی عبارت از این است که گام‌ها و مراحل توبه در آیات قرآن کریم کدام‌اند و اصطلاحاً فرایند توبه مطابق آیات قرآن کریم چگونه است؛ همچنین بر پایه‌ی سه مرحله‌ی کدگذاری باز، محوری و انتخابی در این روش تحقیق، پرسش‌هایی مطرح و در فرایند پژوهش پاسخ داده می‌شوند. برآیند این مرحله کشف الگوی قرآنی توبه است.

۴- جامعه و نمونه‌ی هدف

در مطالعه‌ی حاضر، به‌منظور کشف و ارائه‌ی الگوی قرآنی توبه، همه‌ی آیات قرآن کریم و تفاسیر آن به‌عنوان جامعه‌ی هدف پژوهش و آیات مرتبط با بحث توبه و تفاسیر این آیات به‌عنوان نمونه‌ی پژوهش در نظر گرفته شده است. در چنین مطالعاتی، معمولاً نمونه‌گیری به روش هدفمند^۱ شروع می‌شود و سپس به‌منظور گسترش مفهوم مدنظر با نمونه‌گیری نظری^۲ ادامه می‌یابد.

در این پژوهش، برای دستیابی به آیات مرتبط، پژوهشگر پس از مفهوم‌شناسی و تحلیل مفهومی توبه، همه‌ی آیات قرآن را که ربط و نسبتی چه از لحاظ مفهومی و لفظی و چه از نظری معنایی و مضمونی با توبه دارند، به‌عنوان نمونه‌ی انتخاب می‌کند.

در نمونه‌گیری نظری، پژوهشگر نمونه‌ی خود را از مفاهیم و نه از اشخاص می‌گیرد. محقق نشانه‌های آن مفاهیم را هدفمندانه جستجو می‌نماید و به بررسی داده‌ها می‌پردازد تا کشف کند که مفاهیم در شرایط متفاوت چگونه تغییر پیدا می‌کنند. اصل بنیادین در نمونه‌گیری نظری این است که جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها هم‌زمان باهم پیش می‌رود. نمونه‌گیری نظری پس از نخستین اقدام به تحلیل و بررسی آیات دال بر مفهوم توبه شروع می‌شود و در سراسر فرایند تحقیق ادامه می‌یابد. این نمونه‌گیری صرفاً هنگامی پایان می‌یابد که فرایند تحقیق خاتمه یافته باشد (استراوس و کریبن، ۲۰۱۴)؛ همچنین برای مشخص کردن تعداد مفاهیم، معین کردن محل داده‌های مدنظر در متن و نیز یافتن مسیر پژوهش از نمونه‌گیری نظری استفاده می‌گردد.

1- Purposive sampling

2- Theoretical sampling

۵- صحت و استحکام داده‌های پژوهش

گربین ۱۰ معیار را برای کیفیت تحقیق گراند تئوری- میدانی ارائه داده است. این ده معیار به این شرح هستند: تناسب یافته‌ها با داده‌ها، قابلیت کاربرد یافته‌ها، سازمان‌دهی یافته‌ها در قالب مفاهیم، زمینه‌ای بودن مفاهیم، منطقی و قابل‌باور بودن یافته‌ها، عمیق بودن، واریانس، خلاقیت، حساسیت و مدارک مربوط به یادآورها (استراوس و گربین، ۲۰۱۴). علاوه بر این‌ها، محققان روش تحقیق کیفی معمولاً در سخن گفتن از روایی تحقیق به واژه‌هایی از قبیل «قابل دفاع» بودن، «باورپذیری» و «امانت‌دار» بودن اشاره دارند (فقیهی و علیزاده، ۱۳۸۴، ص ۹). پژوهش حاضر شاخص‌های باورپذیری، قابل دفاع بودن و امانت‌داری به علت نقل داده‌ها و ذکر دقیق آیات از قرآن کریم و فهم آن‌ها بر اساس تفاسیر معتبر را به‌صورت حداکثری دارد.

۶- روایی و پایایی پژوهش

برای اینکه محقق اطمینان حاصل کند که روایی و پایایی در این تحقیق برقرار است، اقدامات زیر را در نظر گرفت:

اقدام اول: بر اساس نظریه داده‌بنیاد، اعتبارسنجی الگوی تحقیق بخش بسیار مهمی از فرایند یک تحقیق علمی است؛ به این صورت که در ابتدا از طریق کدگذاری باز، داده‌های به‌دست‌آمده در مرحله اولیه تحقیق آزموده می‌شوند. یکی دیگر از مراحل کدگذاری محوری است. در این مرحله، مفاهیم داده‌ها در مقابل مقوله‌های تحقیق قرار می‌گیرند و درنهایت، بر اساس این تناظر، تناسب میان داده‌ها برقرار می‌گردد.

اقدام دوم: از بررسی‌کنندگان خارج از پژوهش مانند افراد مشارکت‌کننده برای اعتبارسنجی بهره‌برداری می‌شود. در این پژوهش نیز، محققان کار را زیر نظر برخی از اساتید صاحب‌نظر در حوزه قرآن کریم پیگیری می‌کردند. خبرگان در این روش شامل ۴ استاد متخصص علوم قرآن و حدیث هستند.

اقدام سوم: در این مرحله، محقق سعی در کدگذاری و بازاندیشی دارد تا از این طریق، به اعتبار یافته‌های تحقیق بیفزاید. در این پژوهش، بارها کدها بازنویسی و تلاش می‌شد کدهای دقیق‌تر و صحیح‌تری انتخاب شود.

پایایی به‌عنوان عاملی برای بررسی تشابه نتایج اندازه‌گیری در دوره‌های زمانی گوناگونی است. یکی از این روش‌ها، روش ممیزی تحقیق است. ممیزی تحقیق روشی است که می‌توان از آن برای بهبود پایایی استفاده کرد. در این تحقیق نیز، به سبب مطالعه و تفسیر آیات قرآن کریم و بهره‌گیری از آرای متخصصان و خبرگان این حوزه، پایایی و شفافیت نتایج تحقیق مورد تأیید است. در پژوهش حاضر به‌منظور دستیابی به الگوی نظام‌مند، از رهیافت استراوس و کوربین استفاده شده است. در رویکرد نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد، آنچه در کدگذاری محوری رخ می‌دهد، نموداری از روابط میان مقوله‌ها را به‌دست محقق می‌دهد؛ بدین‌صورت که محقق کدگذاری باز را به‌عنوان روش اصلی انتخاب و بررسی می‌کند؛ سپس درنهایت سایر مفاهیم و مقوله‌ها را به هم

ربط می‌دهد. ماهیت مقوله‌های بالا به شرح ذیل است:

- مقوله‌ی محوری^۱ (صورت ذهنی حاصل از پدیده‌ای که اساس فرایند است)؛
- شرایط علی^۲ (مقوله‌های مربوط به شرایطی است که بر مقوله‌ی محوری اثرگذار است)؛
- شرایط زمینه‌ای^۳ (عوامل زمینه‌ای که بر تحقق راهبردها اثرگذار است)؛
- شرایط مداخله‌گر^۴ (شرایطی که در تحقق راهبردها ممانعت ایجاد می‌کنند)؛
- راهبردها^۵ (کنش‌هایی که از پدیده‌ی اصلی منتج می‌شوند)؛
- پیامدها^۶ (خروجی‌های حاصل از استخدام راهبردها) (کرسول^۷، ۲۰۰۵، ص ۴۲۴).

در پژوهش حاضر همان‌گونه که بیان شد، آیات قرآن کریم به‌صورت کامل از ابتدا تا انتهای قرآن کریم به همراه تفسیر آن‌ها (تفسیر نور قرائتی، تفسیر نمونه و تفسیر روان جاوید) مطالعه شد و آیات بر اساس شاخص‌هایی مانند اشاره به ریشه‌های مرتبط با توبه، پرداختن به موضوع توبه از لحاظ مفهومی و منطقی و سیاق‌های مرتبط با حوزه‌ی توبه استخراج گردیدند و بر اساس رویکرد نظام‌مند استراوس و کوربین، کدهای باز طبقه‌بندی شدند و کدهای محوری و انتخابی نیز شناسایی گردیدند.

۷- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این پژوهش، تجزیه و تحلیل بر اساس الگوی کوربین و استراوس انجام شد که چهار مرحله دارد: ۱. تحلیل برای مفهوم؛ ۲. تحلیل برای زمینه؛ ۳. تحلیل برای فرایند و ۴. ادغام طبقات (استراوس و کوربین، ۲۰۱۴).

در این بخش از پژوهش کوشش می‌شود تا ضمن بیان داده‌های جمع‌آوری‌شده از آیات قرآن کریم، فرایند استخراج مفاهیم اصلی و کدگذاری‌های باز، محوری و انتخابی انجام گردد و چارچوبی نظری آشکار شود. با تجزیه و تحلیل مطالب گردآوری‌شده در کدگذاری باز و تشخیص مفاهیم پنهان در آن‌ها طی دو مرحله، کشف تمایز موضوعات و جداسازی آن‌ها، طبقه‌بندی موضوعات متشابه تحت یک عنوان واحد در گام بعدی، علل و عوامل توبه، عوامل مُعد و تسهیل‌کننده، عوامل مُخل و مداخله‌گر، راهبردهای کنشی در برابر توبه به‌عنوان پدیده‌ی کانونی و پیامدهای مثبت توبه کشف می‌گردد. ارتباط میان مفاهیم اصلی در کدگذاری محوری تعیین می‌شود که در مدل پارادایمی

1- Core category or phenomenon

2- Causal conditions

3- Context conditions

4- Intervening conditions

5- Strategies

6- Consequences

7- Creswell

نمایش داده خواهد شد و در کدگذاری انتخابی الگوی نظری پدیدار می‌گردد. در این بررسی با انجام فرایند کدگذاری (کدگذاری‌های باز، محوری و گزینشی) بر روی آیات که در ارتباط کامل با مفهوم توبه هستند، الگو و یا نظریه‌ای برای توبه بر اساس آیات قرآنی کشف و ارائه می‌شود. نظریه‌ی زمینه‌ای که در پژوهش حاضر کشف می‌گردد، نظریه‌ای توصیفی و برخاسته از آیات قرآنی است که فرآیند توبه را نشان می‌دهد.

۸- یافته‌های پژوهش

۸-۱- کدگذاری باز^۱

در این پژوهش، کدگذاری باز عبارت است از فرایند تخصیص کد به آیات قرآن (به اصطلاح، اختصاص کد به قطعه‌ای از داده‌ها). پژوهشگر در مرحله‌ی کدگذاری باز می‌کوشد تا داده‌ها را در قالب مفاهیم (کدها) درآورد. مفهوم پدیده‌ی مدنظر پژوهشگر است. مقوله‌ها مفاهیمی هستند که معنای پدیده‌ی مدنظر را می‌رسانند. در جدول شماره‌ی ۱ خلاصه‌ای از شیوه‌ی تخصیص کدها در مرحله‌ی کدگذاری باز اولیه نشان داده شده است.

جدول شماره‌ی ۱. نمونه‌هایی از کدگذاری باز مفهوم توبه در قرآن

| آیه | متن (عبارت معنایی) | مفهوم (کد اولیه) | مقوله‌ی سطح ۱ |
|----------|--|--|-----------------------|
| نسا: ۱۱۰ | توبه‌ی واقعی چنان شیرین است که انسان رحمت الهی را در درون خود احساس می‌کند: «يَجِدِ اللَّهُ عَفْوَراً رَحِيماً» ^۲ در دستگاه الهی، همیشه و برای هرکس در توبه باز است، اگرچه منافق باشد که بدتر از کافر است. همین‌که توبه کرد و اصلاح نمود مفسد سابقه‌ی خود را و اعتصام و تمسک جست به دین حق و متوسل شد به اولیای خدا و خالص نمود دین خود را از شرک و عمل خود را از ریا و هرچه غیر خدا باشد، با اهل ایمان شریک خواهد بود در رتبه و اجر در دنیا و آخرت. ^۳ | برخورداری توبه‌کار از رحمت الهی | امیدواری به رحمت الهی |
| نسا: ۱۴۶ | راه توبه برای همه حتی منافقان باز است و آنان را از «درک اسفل» به بهشت اعلا می‌رساند: «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا» ^۲ | امکان ورود به بهشت برای همه‌ی توبه‌کنندگان | توایب خداوند تبشیر |

۱- در این بخش به سبب جلوگیری از اطاله‌ی کلام و رعایت حجم مقاله، تنها جدول مربوط به عوامل علی توبه به‌منظور تبیین مراحل طراحی الگو آورده شده و از ذکر جداول مربوط به عوامل معد، عوامل مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها صرف‌نظر گردیده است.

۲- قرائتی، ۱۳۸۳.

۳- ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸.

۴- مکارم شیرازی، ۱۳۸۶.

| آیه | متن (عبارت معنایی) | مفهوم (کد اولیه) | مقوله‌ی سطح ۱ |
|-------------|--|---|---|
| مائده: ۳۹ | توبه تنها یک ندامت درونی نیست، بلکه باید همراه با جبران مفاسد گذشته باشد: «وَأَصْلِحْ»؛ اگر انسان توبه کند، خداوند هم توبه او را می‌پذیرد: «يَتُوبُ عَلَيْهِ» مجرمان را باید به راه خدا دعوت و امیدوار کرد: «فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ ... عَفْوَرٌ رَّحِيمٌ» ^۲ در این آیه، راه بازگشت را به روی آنان گشوده است و می‌فرماید: «کسی که پس از این ستم توبه کند و در مقام اصلاح و جبران برآید، خداوند او را خواهد بخشید؛ زیرا خداوند آمرزنده و مهربان است: «فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ» ^۴ | توبه پذیر بودن خداوند الزام به اصلاح و جبران مفاسد و گناهان پس از انجام گناه امیدواری به پذیرش توبه از سوی خداوند | توایبیت خداوند پشیمانی و ندامت امیدواری به رحمت الهی |
| انعام: ۵۴ | خداوند رحمت را بر خویش واجب کرده است؛ اما شرط دریافت آن، عذرخواهی و توبه است: «كُتِبَ ... لَكُمْ تَابٌ» ^۲ | دریافت قطعی رحمت الهی به شرط انجام توبه | امیدواری به رحمت الهی |
| اعراف: ۱۶۷ | راه توبه و دریافت مغفرت الهی برای همه باز است: «إِنَّهُ لَعَفْوَرٌ رَّحِيمٌ» ^۲ خداوند راه بازگشت را به روی آنان بازگذاشته تا کسی گمان نبرد که سرنوشت اجباری توأم با بدبختی و کيفر و مجازات برای آنان تعیین شده است: «إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَعَفْوَرٌ رَّحِيمٌ» ^۴ | پذیرش توبه‌ی همه‌ی بازگشت‌کنندگان | توایبیت خداوند |
| توبه: ۱۰۲ | اعتراف به گناه، انتقاد از خود و داشتن کارهای خوب و صالح زمینه‌ساز بخشایش الهی است: «اعْتَرَفُوا، يَتُوبُ عَلَيْهِمْ» ^۲ | لزوم اعتراف به گناه، انجام اعمال صالح و خودانتقادی برای پذیرش استغفار و توبه از سوی خداوند | محاسبه‌ی نفس خود تأمل‌گری |
| هود: ۹۰ | اگر استغفار و توبه کنیم، از جانب پروردگاران جواب مثبت می‌شنویم: «اسْتَغْفِرُوا ... إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ» ^۲ | پذیرش توبه از سوی خداوند | توایبیت خداوند استغفار تبشیر |
| نحل: ۱۱۹ | اسلام بن بست ندارد و راه بازسازی را برای انسان باز گذاشته است: «كُلُّكُمْ تَابُوا» ^۲ | بازسازی انسان‌ها بر اثر توبه | دوباره‌سازی انسان |
| مریم: ۵۹-۶۰ | توبه یک تحول است، نه تظاهر: «تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا» ^۲ شرط رستگاری و ورود به بهشت توبه و ایمان و عمل صالح است: «تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا ... يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ» ^۲ | لزوم ایجاد تحول درونی و ایمان توأم با عمل صالح برای انجام توبه | تحول ایمانی |

| آیه | متن (عبارت معنایی) | مفهوم (کد اولیه) | مقوله‌ی سطح ۱ |
|----------|---|--|---------------|
| نور: ۵ | توبه باید با اصلاح و جبران اشتباه و عمل نیک همراه باشد: «تَابُوا ... وَأَصْلَحُوا» ^۲ باز بودن راه توبه برای همه نشانه‌ی رحمت الهی است: «رَحِيمٌ» ^۲ | اصلاح و جبران گذشته بر اثر توبه رحمت فراگیر الهی در پذیرش توبه‌ی افراد | توایب خداوند |
| تحریم: ۸ | یکی از تکالیف مؤمن توبه از گناه است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا» ^۲ توبه باید خالصانه و صادقانه باشد، نه لقلقه‌ی زبان: «تَوْبَةً نَّصُوحًا» ^۲ ناپاکی و پلیدی در بهشت جایی ندارد؛ اول پاک شدن، سپس وارد بهشت شدن: «يَكْفُرُ ... يَدْخِلُكُمْ» ^۲ نخستین گام برای نجات توبه از گناه است؛ توبه‌ای که از هر نظر خالص باشد، توبه‌ای که محرک آن فرمان خدا بوده باشد. ^۴ | خلوص در انجام توبه و تطهیر از گناه مجوز ورود به بهشت برای توبه‌کنندگان است. | عاقبت‌اندیشی |

جدول شماره ۲. نمونه‌هایی از کدگذاری محوری

| کد | مفهوم آیات | سوره و آیه |
|-----------------|---|--|
| خوداندیشی | گام اول سقوط انسان غفلت از خود است. مؤمنان به هشدار نیاز دارند تا در خود و اعمال خود بیندیشند. | حشر: ۱۹-۱۸؛ فصلت: ۵۳؛ ذاریات: ۲۱؛ مائده: ۱۰۵؛ توبه: ۱۰۲ |
| حیا و شرمساری | اعتقاد به حضور عمل در قیامت و شرمساری انسان از عملکرد خویش مانع از گناه و عاملی برای توبه و بازگشت از گناه است. | حدید: ۴؛ مجادله: ۷؛ نسا: ۱؛ احزاب: ۵۲؛ کهف: ۷؛ غاشیه: ۱۷-۱۵؛ قمر: ۲۷-۲۳؛ بقره: ۱۵۵؛ مائده: ۱۱۷ |
| پشیمانی و ندامت | اظهار ندامت و پشیمانی از گناه به درگاه الهی می‌تواند انسان را از رحمت الهی برخوردار کند. | اعراف: ۱۲۷، ۲۳ |
| محاسبه‌ی نفس | محاسبه‌ی نفس باعث عاقبت‌اندیشی و تأمل در اعمال خود می‌شود و کوتاهی در آن می‌تواند باعث غرق شدن انسان در انحراف و دشواری بازگشت به پاکی اولیه‌ی او گردد. | حشر: ۱۸؛ اسرا: ۱۴؛ انعام: ۱۶۴؛ توبه: ۱۰۲ |

| سوره و آیه | مفهوم آیات | کد |
|---|---|-----------------------|
| توبه: ۱۶۵؛ آل عمران: ۶۶؛ بقره: ۲۵، ۸۲، ۱۶۰، ۲۷۷؛ حدید: ۱۲؛ حج: ۳۴؛ محمد: ۵؛ انسان: ۳-۲؛ یس: ۱۰-۱۱؛ غافر: ۴۰، ۵۲؛ شوری: ۲۳؛ فتح: ۸؛ هود: ۹۰؛ نسا: ۱۴۶؛ توبه: ۱۴؛ انفال: ۳۸؛ فاطر: ۱۸۸، ۱۸۴، ۴۲؛ سبأ: ۲۸، ۴۶؛ ق: ۳۲ | تبشیر وسیله‌ی ایجاد امید و انگیزه در افراد برای انجام کارها و ترغیب آنان به کامیابی‌های ابداً و وعده‌های تخلف‌ناپذیر و حتمی خداوند در پاداش است که می‌تواند عاملی کمک‌کننده برای بازگشت فرد از گناهان و تشویق او به توبه باشد. | تبشیر |
| فاتحه: ۶؛ آل عمران: ۱۹۳؛ اعراف: ۱۸۰؛ یونس: ۸۶، ۱۲؛ مؤمنون: ۱۱۷؛ غافر: ۶۰ | انسان در حالت دعا با اقرار به ضعف خود و گواهی به عظمت خداوند، به گناه خود اعتراف و تکامل خود و تداوم کمالات را از خداوند تقاضا می‌کند و با نیایش به درگاه خداوند، از او می‌خواهد او را در اجتناب از گناه و بازگشت از انحراف یاری رساند. | دعا |
| فاطر: ۱۸، ۲۸؛ انفال: ۲؛ نازعات: ۴۵؛ اعلیٰ: ۱۰-۹؛ ق: ۳۲؛ یس: ۱۱ | خشیت از نشانه‌های ایمان کامل و از مراحل تکامل انسان است که ذکر و یاد خدا، تلاوت قرآن، پروا از گناه و خداترسی آن را در فرد ایجاد می‌کند و سبب بازگشت فرد و توبه او از گناهان می‌شود. | خشیت |
| انسان: ۲؛ انبیا: ۶۴-۶۵؛ بقره: ۲۸۶؛ ابراهیم: ۳۴؛ فاطر: ۸؛ توبه: ۱۰۲؛ یوسف: ۵۳؛ حجر: ۲۹؛ زمر: ۴۹، ۴۲؛ فصلت: ۸-۱۵؛ یس: ۷۷؛ صافات: ۱۱ | مؤمن با تفکر در منشأ وجودی خود و یادآوری ضعف‌ها و حقارت‌های خویش، به فقر خود و بی‌نیازی خدا پی می‌برد و با اعتراف به گناهان و کوتاهی‌ها و تلاش برای رفع آن‌ها، زمینه‌ی بخشایش الهی را در خود فراهم می‌آورد. | خودشناسی |
| طلاق: ۸-۹؛ فتح: ۱۰؛ مائده: ۸۳؛ اعراف: ۹۲، ۱۷۵؛ بقره: ۲۵۷؛ ذاریات: ۵۹-۶۰؛ توبه: ۵۵، ۶۳؛ یونس: ۲۳؛ تکوین: ۲-۳؛ حشر: ۱۸؛ فاطر: ۷؛ احقاف: ۳۵ | آینده‌نگری و توجه به عاقبت شوم کفار عامل بازدارنده از تکبر و اصرار بر گناه و زمینه‌ساز حق‌پذیری است. | عاقبت‌اندیشی |
| بقره: ۲۲۲؛ شوری: ۲۵؛ توبه: ۱۰۴؛ نسا: ۱۶؛ نصر: ۳؛ نور: ۱۰؛ حجرات: ۱۲؛ غافر: ۳؛ بقره: ۵۴، ۳۷، ۱۲۸؛ هود: ۹۰؛ اعراف: ۱۶۷ | با توبه می‌توان گناه گذشته را جبران کرد و خداوند بسیار توبه‌پذیر است. | توابعیت خداوند |
| آل عمران: ۱۱۰؛ مائده: ۲۰؛ توبه: ۱۱۷ و ۱۱۸؛ نور: ۳۱ | از تاریخ باید عبرت گرفت. قوم موسی پس از برخورداری از لطف ویژه‌ی الهی و رسیدن به حکومت، گرفتار ذلت و مسکنت شدند. | بافت فرهنگی و اجتماعی |

| سوره و آیه | مفهوم آیات | کد |
|---|--|-----------------------|
| طه: ۸۲؛ غافر: ۳؛ توبه: ۱۱۷؛ نسا: ۹۹؛ بقره: ۱۸۶؛ هود: ۹۰؛ عنکبوت: ۲۳؛ انعام: ۵۴؛ مائده: ۳۹؛ زمر: ۲۳ و ۵۳؛ اعراف: ۱۵۳؛ یوسف: ۷؛ حجر: ۵۶ | خداوند پیوسته به بندگانش لطف دارد و نزول کتاب، بیان مغفرت و هشدار الهی، همه در مسیر کمال انسان و برای رسیدن به خداست. | امیدواری به رحمت الهی |
| هود: ۹۰، ۶۱، ۵۲؛ نصر: ۳؛ هود: ۳ | راه توبه و دریافت مغفرت الهی برای همه باز است و خداوند به درخواست توبه‌ی افراد پاسخ مثبت می‌دهد. | استغفار |
| مائده: ۴۶، ۲۳، ۶۵؛ حجرات: ۱۲، ۱۵؛ ذاریات: ۲۰-۱۵؛ قمر: ۵۴-۵۱؛ طور: ۱۹-۱۷؛ بقره: ۵؛ آل عمران: ۳۰، ۲۰؛ انعام: ۶۹، ۱۵۳، ۱۵۴؛ اسرا: ۳۶؛ محمد: ۳۶؛ طه: ۱۳۲؛ انبیا: ۴۸، ۱۱۲؛ طلاق: ۵، ۲؛ ص: ۵۵؛ انفطار: ۵؛ تغابن: ۱۶؛ نوح: ۱؛ ملک: ۱۲-۱۳؛ مریم: ۱۳، ۸۶؛ طه: ۱۱۳؛ اعراف: ۲۰۰-۲۰۱، ۱۵۶، ۶۳؛ نحل: ۲؛ شعرا: ۱۰۵؛ انفال: ۲۹؛ یونس: ۳۱-۳۳، ۶۴؛ یوسف: ۹۰، ۵۶؛ هود: ۹۰؛ شعرا: ۱۴۱؛ نمل: ۵۸؛ فاطر: ۱۸؛ احزاب: ۷۰؛ قصص: ۸۰؛ حج: ۱؛ زمر: ۲۷، ۶۱، ۷۳، ۱۰، ۵۷-۵۸، ۵۳؛ غافر: ۹؛ ص: ۴۹-۵۳؛ فصلت: ۳-۴، ۱۷-۱۸؛ جاثیه: ۲۰؛ ق: ۳۲ | تقواگرایی عامل شناخت صحیح، زمینه‌ی محاسبه‌ی نفس، موفقیت در آزمایش الهی، حفاظت انسان در برابر گناه و شیطان است و نیل انسان به توبه و دریافت الطاف الهی را برای او میسر می‌سازد. | تقواگرایی |

۲-۸- کدگذاری محوری

جدول شماره ۳. کدگذاری محوری و مفهوم‌سازی با توجه به عوامل علی توبه در انسان

| | |
|--|------------------|
| پشیمانی و ندامت، انتخاب گری انسان، خودکارآمدی، مسئولیت‌پذیری | عاملیت انسان |
| غفران الهی، توبه پذیر بودن خداوند | توایبیت خداوند |
| تسلیم درگاه حق بودن، انجام عمل نیک | ایمان و عمل صالح |
| خوش‌بینی، امیدواری به رحمت الهی، تبشیر، مهر و محبت الهی | رجا و امیدواری |

مطابق جدول شماره ۳، عوامل علی (شرایط سبب‌ساز) که به توبه منجر می‌شوند؛ عبارت‌اند از: عاملیت انسان در توبه، توایبیت خداوند، ایمان و عمل صالح و رجا و امیدواری.

جدول شماره ۴. کدگذاری محوری و مفهوم‌سازی با توجه به شرایط زمینه‌ای توبه در انسان

| | |
|---|--------------------|
| بافت فرهنگی و اجتماعی، دوستی با صالحان | محیط سازنده |
| احساس گناه، حیا و شرمساری، اظهار ندامت و پشیمانی، روحیه‌ی خویش‌داری، تقویت اراده و باور | قاطعیت و جرئت‌ورزی |
| انابه و تضرع، تواضع و فروتنی | خشیت |
| دعا و توسل، استمداد، انجام فرایض و مستحبات (نماز، زکات و...)، تقویت ایمان | استعانت |

مطابق جدول شماره ۴، به منظور تحقق توبه و پدیدایی آن در افراد شرایط زمینه‌ای (تسهیل‌گرهایی) موردنیاز است که در پژوهش حاضر و مطابق با آیات قرآن عبارت‌اند از: محیط سازنده، قاطعیت و جرئت‌ورزی، خشیت و استعانت.

جدول شماره ۵. کدگذاری محوری و مفهوم‌سازی با توجه به شرایط مداخله‌گر توبه در انسان

| | |
|---|--|
| تصور منفی از خدا داشتن، پیروی از حدس و ظن، ناامیدی از رحمت خدا | جهل و ناآگاهی به خداوند |
| عناد و سرکشی، لجابت، تکبر و تعصب شخصیتی، استکبار، اصرار بر گناه | سرسختی و پافشاری بر گناه |
| اشتغال به آرزوهای دور و دراز و غیرقابل دستیابی | ناآگاهی به حدود توان‌مندی‌ها و ظرفیت خود |
| قساوت قلب، شبهات و وساوس شیطانی | تحت ولایت شیطان بودن |
| از بین رفتن قبح گناه، لذت گناه، کوچک‌نمایی گناه، جهل و ناآگاهی از زشتی گناه | جهل به گناه |
| تأخیر در توبه، فراموشی و غفلت از گناه، ترس از جبران خطاها و تکالیف شرعی | تسويف |
| ورود به محیط فاسد و آلوده، معاشرت با ناهل | محیط بازدارنده و ناسالم |

مطابق جدول شماره ۵، شرایط مداخله‌گر و عواملی که مانع پیدایش توبه در فرد می‌شوند و به نوعی بازدارنده‌ی فرد از توبه هستند، عبارت‌اند از: جهل و ناآگاهی به خداوند، سرسختی و پافشاری بر گناه، ناآگاهی به حدود توان‌مندی‌ها و ظرفیت خود، تحت ولایت شیطان بودن، جهل به گناه، تسويف و محیط بازدارنده و ناسالم.

جدول شماره ۶. کدگذاری محوری و مفهوم‌سازی با توجه به راهبردهای توبه در انسان

| | |
|---|-----------------------------|
| رجوع به فطرت، تطهیر قلب، عبودیت، خداشناسی، ذکر و یاد خدا، پرورش روحیه‌ی | ارتباط با خدا |
| تقواگرایی و معنویت در وجود خویش | |
| پذیرش پیامد رفتار، احساس مسئولیت در قبال اعمال، عاقبت‌اندیشی | پاسخگویی اخلاقی فرد |
| اصلاح محیط، پوزش، خنثی کردن پیامدهای رفتار، خودسازی | انجام اعمال اصلاحی و جبرانی |
| خوداندیشی، پرسش‌گری هشیارانه، عاقبت‌اندیشی، خودشناسی، محاسبه‌ی نفس | خودآگاهی اخلاقی |

مطابق جدول شماره ۶، انسان از طریق ارتباط با خدا، پاسخگویی اخلاقی، انجام اعمال اصلاحی و جبرانی و خودآگاهی اخلاقی می‌تواند به توبه دست یابد. عوامل یادشده در تبیین فرایند توبه نقش راهبردی دارند.

جدول شماره ۷. کدگذاری محوری و مفهوم‌سازی با توجه به آثار و پیامدهای توبه در انسان

| | |
|---|-------------------------------------|
| نزول رحمت، بهشتی شدن، وسعت رزق و روزی | برخورداری از برکت‌های دنیوی و اخروی |
| تبدیل سیئات به حسنات، بخشش گناهان | تطهیر از گناهان |
| آسایش ابدی، نجات و رهایی از هلاکت، هدایت الهی | فلاح و رستگاری |
| تقرب به خدا، دوستی خداوند با توبه‌کننده | محبوب خدا شدن |

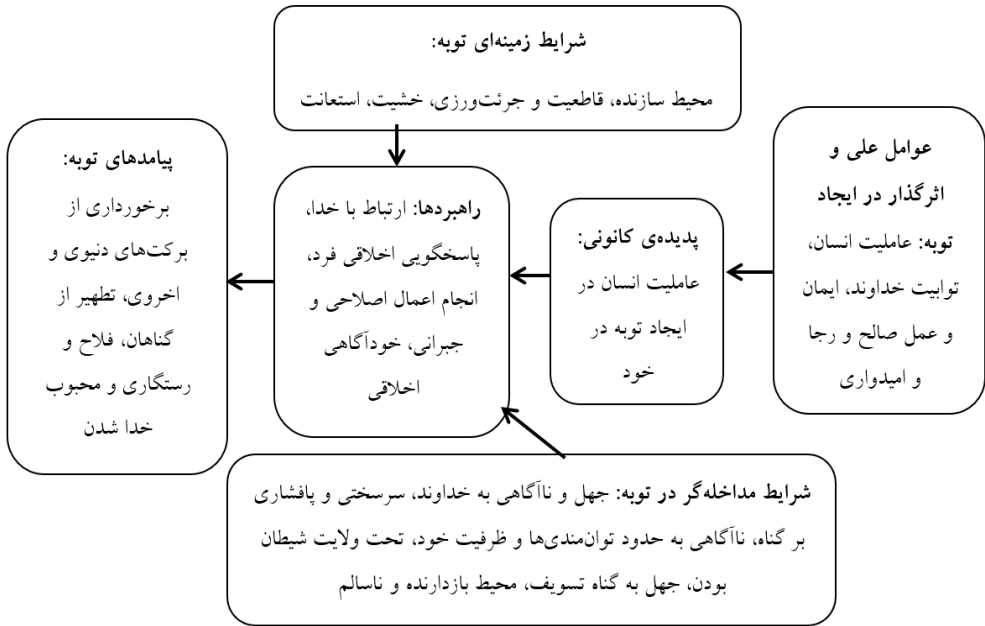
مطابق جدول شماره ۷، آثار، فواید و پیامدهای مثبت توبه بنا بر متن آیات قرآن عبارت‌اند از: برخورداری از برکت‌های دنیوی و اخروی، تطهیر از گناهان، فلاح و رستگاری و محبوب خدا شدن. هریک از این کارکردها را می‌توان معیارهایی برای مطلوبیت توبه دانست.

۸-۳- کدگذاری انتخابی

آخرین مرحله‌ی تحلیل و کدگذاری داده‌ها در روش داده‌بنیاد، کدگذاری انتخابی است که در آن محقق پدیده‌ی کانونی یا محوری را انتخاب می‌کند و سپس مقوله‌های دیگر را به آن مرتبط می‌سازد و پس از اعتبارسنجی ارتباط میان مقوله‌ها، به تکمیل مقوله‌هایی می‌پردازد که به پالایش و توسعه نیاز دارند؛ همچنین به شیوه‌ی روایت‌گونه روابط میان مقوله‌ها را در قالب نوشتار بازگو می‌کند؛ به عبارتی، پژوهشگر برای برقراری ارتباط میان مقوله‌ها به بیان یک داستان می‌پردازد و برای پیش‌بینی ارتباط میان مقوله‌ها، گزاره‌ها و فرضیه‌ها را مشخص می‌سازد. نمودار زیر گویای همین منظور است. روایتی مختصر از الگوی توبه در انسان:

در نتیجه‌ی عاملیت انسان، توبیت و رحیمیت خدا و همچنین به سبب داشتن ایمان و عمل صالح و رجا و امیدواری، فرد توانایی تشخیص خطا و انحراف را پیدا می‌کند و سعی می‌نماید با توبه و استغفار به مسیر الهی بازگردد. عاملیت انسان در ایجاد توبه در خود پدیده‌ی کانونی الگو را تشکیل می‌دهد. برخی شرایط زمینه‌ای خاص و تسهیل‌کننده‌ی ایجاد توبه در انسان عبارت‌اند از: محیط سازنده، قاطعیت و جرئت‌ورزی، خشیت و استعانت؛ همچنین در این الگو، عواملی همچون جهل و ناآگاهی به خداوند، سرسختی و پافشاری بر گناه، ناآگاهی به حدود توان‌مندی‌ها و ظرفیت خود، تحت ولایت شیطان بودن، جهل به گناه، تسوی و محیط بازدارنده و ناسالم به‌عنوان شرایط عام مداخله‌گر در روند ایجاد توبه در فرد، سبب‌کننده‌ی روند توبه و یا مانع از ایجاد توبه می‌شود. شخص خواهان توبه راهبردهایی از قبیل ارتباط با خدا، پاسخگویی اخلاقی فرد، انجام اعمال اصلاحی و جبرانی و خودآگاهی اخلاقی را اتخاذ می‌کند. توبه انسان پیامدهای و کارکردهایی همچون برخورداری از برکت‌های دنیوی و اخروی، تطهیر از گناهان، فلاح و رستگاری و محبوب خدا شدن را برای فرد به دنبال دارد.

نمودار شماره ۱: الگوی توبه‌ی انسان در قرآن کریم



۹- نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شد با استفاده از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد متنی، الگوی قرآنی توبه کشف و ارائه شود. در بررسی محتوایی و تحلیل کدگذاری‌های احادیث، الگوی توبه تحت مقوله‌های پنج‌گانه به این شرح دسته‌بندی گردید: عوامل مؤثر بر ایجاد مقوله‌ی هسته‌ای و کانونی توبه (عاملیت انسان، توابعیت خداوند، ایمان و عمل صالح و رجا و امیدواری)؛ شرایط زمینه‌ای توبه (محیط سازنده، قاطعیت و جرئت‌ورزی، خشیت، استعانت)؛ شرایط مداخله‌گر در توبه (جهل و ناآگاهی به خداوند، پافشاری بر گناه، ناآگاهی به حدود توانمندی‌ها و ظرفیت خود، تحت ولایت شیطان بودن، جهل به گناه، تسویف، محیط بازدارنده و ناسالم)؛ و نیز راهبردها و کنش‌هایی که انسان برای ایجاد توبه در خودش انجام می‌دهد (ارتباط با خدا، پاسخگویی اخلاقی فرد، انجام اعمال اصلاحی و جبرانی، خودآگاهی اخلاقی) و درنهایت، پیامدهای عمل توبه در فرد (برخورداری از برکت‌های دنیوی و اخروی، تطهیر از گناهان، فلاح و رستگاری و محبوب خدا شدن). در الگوی به‌دست‌آمده‌ی توبه، عاملیت انسان در ایجاد توبه در خود به‌عنوان مقوله‌ی محوری و کانونی الگو و حلقه‌ی اتصال، رابط و پیونددهنده‌ی میان همه‌ی عناصر (عوامل علی، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها) آمده است. با توجه به پژوهش انجام‌شده، به پژوهشگرانی که قصد دارند درباره‌ی توبه کار پژوهشی انجام دهند، توصیه می‌شود که در

پژوهشی به شیوه‌ی کیفی به بررسی تجارب زیسته‌ی افرادی که موفق به توبه و خروج از مسیر انحراف شده‌اند، پردازند و چگونگی انجام توبه و راهکارهای اجرای موفقیت‌آمیز آن را به مخاطبان خود معرفی کنند؛ همچنین در پژوهشی به تبیین دلالت‌های تربیتی توبه پرداخته شود تا بتوان با طراحی اهداف، اصول، روش و برنامه‌ی درسی در عرصه‌ی تعلیم و تربیت به افراد راه خروج از مسیر انحرافی به صراط مستقیم را تعلیم داد.

منابع

- قرآن کریم.
- آقاپور و پورجمال؛ «جایگاه نهاد توبه در سقوط مجازات حد از منظر فقه و قانون»؛ حقوق و فقه تربیت و کودک، سال دوم، شماره ۸، ۱۴۰۰ ش.
- اسلام‌پور، عسکر؛ «جایگاه توبه و نقش آن در امور کیفری اسلام»؛ رواق هنر و اندیشه، شماره ۳۹، ۱۳۸۳ ش.
- ازهری، ابومنصور محمدبن‌احمد؛ تهذیب اللغه؛ تحقیق عبدالسلام هارون؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
- ابن‌منظور، محمدبن‌مکرّم؛ لسان العرب؛ بیروت: دار صادر، ۱۴۱۰ ق.
- ابن‌فارس، احمد؛ معجم مقاییس اللغه؛ تحقیق عبدالسلام محمد هارون؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد؛ غررالکلم و دررالکلم؛ چاپ دوم، قم: دار الکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- ثقفی تهرانی، محمد؛ تفسیر روان جاوید؛ چاپ سوم، تهران: برهان، ۱۳۹۸ ق.
- جوهری، ابونصر؛ الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه؛ تحقیق احمد عبدالغفور عطار، چاپ چهارم، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ ق.
- حیدرنژاد و فروتنی؛ «توبه در حقوق کیفری ایران، فقه امامیه و عامه»؛ پژوهش‌های بازاریابی اسلامی، سال اول، شماره ۱، ص ۹۷-۱۱۶، ۱۴۰۱.
- دانایی‌فرد، حسن و سید مجتبی امامی؛ «استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد»؛ اندیشه مدیریت، سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۶ ش.
- رفیعی‌نژاد، نیلوفر؛ چابک، زهرا؛ رفیعی‌نژاد، جهانبخش؛ تاجیک، هاجر؛ «توبه و احیای انسانیت از منظر اسلام»؛ اولین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی- غدیر، ۱۳۹۵ ش.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد؛ مفردات الفاظ القرآن؛ تحقیق صفوان عدنان داوودی؛ چاپ چهارم، بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۶ ق.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد؛ مفردات فی غریب القرآن؛ تحقیق صفوان عدنان داوودی، بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- طوسی، خواجه نصیرالدین؛ اوصاف الاشراف؛ چاپ سوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشار، ۱۳۷۳ ش.
- علایی رحمانی، فاطمه و فهیمه غلامی‌نژاد؛ «جایگاه‌شناسی توبه و استغفار بر اساس آموزه‌های اخلاقی نهج‌البلاغه»؛ کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۵ ش.
- فقیهی، ابوالحسن و محسن علی‌زاده؛ «روایی در تحقیق کیفی»؛ مدیریت فرهنگ سازمانی، سال سوم، شماره ۹، ۱۳۸۴ ش.
- قرائتی، محسن؛ تفسیر نور؛ چاپ یازدهم، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.

- کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی. چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- مصباح یزدی، محمدتقی؛ «توبه: جایگاه و فرایند تحقق آن»؛ معرفت، سال هجدهم، شماره ۱۴۱، ۱۳۸۸ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تنظیم احمدعلی بابایی، تهران: دارالکتب اسلامیه، ۱۳۸۶ ش.
- ویسی، محمود و جهاندار امینی؛ «توبه از دیدگاه قرآن و سنت»؛ مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۸، ۱۳۹۱ ش.
- Creswell, J. W(2005). Educational Research: Planning, Conduction, and Evaluating Qualitative Research. Upper Saddle River, NJ: Person Education.
- Strauss, A. & J. Corbin (2014). Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques (2nd ed. Thousand Oaks). CA: Sage.

